

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง กรุงเทพมหานคร

Factors Influencing the Existence of Nang Loeng Community, Bangkok

ปณิชากริช ชูตระกูล¹ กฤตพร ห้าวเจริญ²
Pundari Chootrakul¹ Kritaporn Haocharoen²

Received: 27/05/2021

Revised: 14/09/2021

Accepted: 10/11/2021

บทคัดย่อ

กรุงเทพมหานครมีการขยายตัวของความเป็นเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ด้วยนโยบายของภาครัฐที่มุ่งเน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและส่งเสริมเศรษฐกิจและการลงทุน ชุมชนนางเลิ้งเป็นหนึ่งในย่านชุมชนเก่า อันเป็นแหล่งประวัติศาสตร์วิถีชีวิตและวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ซึ่งได้รับผลกระทบจากการพัฒนา ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทั้งความหลากหลายทางกายภาพ โครงสร้างทางสังคม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ทำให้มีการตระหนักถึงการปรับตัวที่ส่งผลต่อการคงอยู่ จึงนำมาสู่ความสนใจในการศึกษาพัฒนาการและการปรับตัวที่ส่งผลต่อบทบาทของชุมชนนางเลิ้งในแต่ละช่วงเวลา อันนำไปสู่การสรุปปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งในปัจจุบัน ผ่านการเก็บรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ คือ การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ประกอบกับข้อมูลปฐมภูมิ คือ การลงสำรวจพื้นที่ และการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่าง แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มบุคคลสำคัญและกลุ่มบุคคลทั่วไป จำนวน 15 คน ผลการศึกษาได้นำมาวิเคราะห์ข้อมูลเชิงอุปนัย พบว่าบทบาทในแต่ละช่วงเวลาเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางสังคม ลักษณะทางเศรษฐกิจ และบริบทภายนอกที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของวิถีชีวิตดั้งเดิมและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน และจำแนกปัจจัยที่ส่งผลต่อการคงอยู่ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชน ประกอบด้วย ปัจจัยด้านกายภาพ ปัจจัยด้านสังคม และปัจจัยด้านเศรษฐกิจ และปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชน ประกอบด้วย ปัจจัยด้านบริบทภายนอก นำไปสู่การเสนอแนะแนวทางเชิงนโยบายที่ส่งเสริมให้เกิดการคงอยู่และพัฒนาของชุมชนนางเลิ้งท่ามกลางบริบทที่สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในอนาคต

คำสำคัญ: ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ การปรับตัว ชุมชนนางเลิ้ง

Abstract

Bangkok's urbanization since B.E.2504 (A.D.1961) has been a result of the national development policies focusing on infrastructure and fostering economic development and investment. Nang Loeng Community, one of the traditional communities which has rich history, culture, and traditional ways of life, has been affected by the urbanization and resulted the diversity of physical, social, and economic changes. These changes raised awareness within the community towards adaptation to sustain its existence. This study aims to gather its development, and adaptation that lead to Nang Loeng Community's roles in each period in order to analyze the levels of influence of factors that affect the existence of Nang Loeng Community to the present day (A.D.2020). Two sets of data were collected as follows: a set of secondary data was literature review of articles on community's basic information and a set of primary data from surveying and interviewing two sample groups. One was a group of 5 communities and cultural leaders and the other was a group of 10 residences and outsiders. The results of the study show that the interrelationship among physical characteristics, social structure, economic activities, and external factor

¹⁻² สาขาวิชาการผังเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์และการผังเมือง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Division of Urban Environmental Planning and Development, Faculty of Architecture and Planning Thammasat University

ผู้พิมพ์ประสานงาน อีเมล: pundari.ch@gmail.com

has influenced the existence of Nang Loeng Community's a way of life and cultural identity. This finding could lead to policy recommendation to sustain the community's existence amidst changes in the future

Keywords: Existing factor, Adaptation, Nang Loeng Community

1. บทนำ

ประเทศไทยมีการขยายตัวของความเป็นเมืองมาตั้งแต่ พ.ศ. 2503 โดยเฉพาะพื้นที่กรุงเทพมหานครที่มีการมุ่งเน้นการพัฒนา ทั้งโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวก เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจของประเทศ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในพื้นที่เมือง ทั้งความหลากหลายของการใช้ประโยชน์ที่ดิน พหุสังคมวัฒนธรรม และการเกิดขึ้นของกิจกรรมทางเศรษฐกิจรูปแบบใหม่ โดยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก่อให้เกิดการสูญหายหรือการลดทอนความสำคัญของชุมชนดั้งเดิมที่มีรากฐานการเติบโตมาพร้อมกับการสร้างบ้านเมืองตั้งแต่ช่วงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นแหล่งประวัติศาสตร์ วิถีชีวิตและมรดกวัฒนธรรมที่สำคัญ จึงทำให้ชุมชนดั้งเดิมมีการปรับตัวเพื่อการคงอยู่ของชุมชน

ชุมชนนางเลิ้ง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกในพื้นที่แขวงวัดโสมนัส เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร ถือเป็นย่านทางเศรษฐกิจที่สำคัญนับตั้งแต่ช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ด้วยผลพวงจากการพัฒนาด้านคมนาคม รวมถึงการวางและออกแบบผังเมือง ทำให้ชุมชนนางเลิ้งเป็นหนึ่งในแหล่งพาณิชย์กรรม ศูนย์รวมความบันเทิงและศิลปวัฒนธรรมที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร ตลาดนางเลิ้งเป็นตลาดบก มีอายุกว่า 122 ปี เป็นแหล่งอาหารคาวและขนมหวานต้นตำรับชาววัง ประกอบกับการเป็นที่ตั้งของศาลาเฉลิมธานีที่เป็นโรงหนังเก่าแก่ บ้านนางเลิ้ง ที่มีการรื้อร่ำละครชาตรีขึ้นชื่อ บ้านนราศิลป์ที่มีการทำหัตถกรรมสไบ และวัดเก่าแก่ที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในชุมชน รวมถึงลักษณะของอาคารที่มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมที่บ่งบอกความเจริญรุ่งเรืองในอดีต (สำนักการวางผังเมืองกรุงเทพมหานคร และศูนย์ออกแบบและพัฒนาเมือง, 2562) อย่างไรก็ตาม ชุมชนนางเลิ้งเริ่มถูกลดความสำคัญลง เนื่องจากการพัฒนาเมืองนำไปสู่ความหลากหลายเชิงพื้นที่ โครงสร้างทางสังคม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ รวมถึงสถานการณ์ต่าง ๆ อาทิ สถานการณ์เหตุเพลิงไหม้ สถานการณ์ทางการเมือง สถานการณ์ทางเศรษฐกิจ และข้อบังคับกฎหมาย ฯลฯ อีกทั้งนโยบายของภาครัฐ อาทิ โครงการรถไฟฟ้ามหานครสายสีส้มที่ตัดผ่านกลางย่านเมืองเก่าในเขตพระนคร อาจจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนรูปพื้นที่ชุมชนนางเลิ้งให้สอดคล้องกับมูลค่าที่ดินที่สูงขึ้นและความทันสมัยของการพัฒนาในอนาคต (เยี่ยมยุทธ สุทธิฉายา, 2561) ทำให้ชุมชนนางเลิ้งตระหนักถึงการคงอยู่ของวิถีชีวิตและอัตลักษณ์ของชุมชน ผ่านการปรับตัวเพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงผ่านการจัดการกิจกรรม มีการวางแผนและประสานงานร่วมกับภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคส่วนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง มีการนำต้นทุนทรัพยากรวัฒนธรรมภายในชุมชนที่ถือเป็นจุดแข็งที่ควรค่าแก่การรักษาของชุมชน ส่งเสริมสร้างกิจกรรมร่วมกันที่ก่อให้เกิดมูลค่าทางเศรษฐกิจ จากกิจกรรมเหล่านี้ทำให้ชุมชนสามารถคงคุณค่าของความเป็นชุมชนนางเลิ้งแบบดั้งเดิม รวมถึงช่วยขับเคลื่อนให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองท่ามกลางบริบทของเมือง

ทั้งนี้ การพัฒนาเมืองส่งผลต่อการเกิดมิติที่เร่งเปลี่ยนผ่านเชิงพื้นที่ เกิดการลดทอนบทบาทของย่านชุมชนเก่า ทำให้ชุมชนนางเลิ้งตระหนักถึงความสำคัญและปรับตัวต่อการคงอยู่ของชุมชน โดยการคงอยู่ของชุมชน เป็นการคงอยู่ของกลุ่มสังคมภายใต้พื้นที่ที่มีคุณค่าและความหมายต่อผู้คน ภายในบทบาทนี้จะมีจัดการของกลุ่มสังคม ผ่านการขับเคลื่อนความต้องการร่วมกันและปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ เพื่อให้สามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อม รวมถึงสร้างความอยู่รอดและดำรงรักษาบทบาทของกลุ่มไว้ จนเกิดเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นตัวตนของชุมชน รวมถึงมีการสืบทอดและผลิตซ้ำสู่บุคคลรุ่นหลังในแต่ละช่วงเวลาที่มีการปรับเปลี่ยนเพื่อรับมือกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ จึงนำมาสู่ความสนใจในการศึกษาถึงพัฒนาการและการปรับตัวที่ส่งผลต่อบทบาทของชุมชนนางเลิ้งในแต่ละช่วงเวลา อันนำไปสู่การสรุปปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งในปัจจุบัน

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

- 2.1 ศึกษาพัฒนาการและการปรับตัวที่ส่งผลต่อบทบาทของชุมชนนางเลิ้งในแต่ละช่วงเวลา
- 2.2 สรุปปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งในปัจจุบัน (พ.ศ.2563)

3. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

3.1 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนเก่า

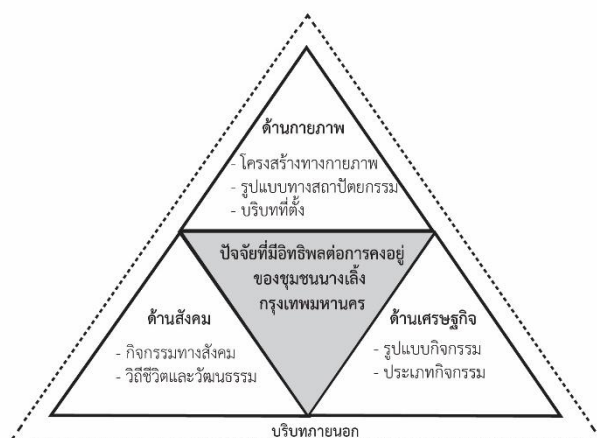
เป็นชุมชนที่มีความสำคัญในฐานะพื้นที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของเมืองอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แสดงถึงความเป็นตัวตนของย่านที่สื่อถึงคุณค่าและความหมาย ประกอบกับมีการรวมกลุ่มของกลุ่มสังคมที่มีวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกันเพื่อบรรลุดูวัตถุประสงค์ร่วมกัน ผ่านการปฏิบัติตามบรรทัดฐานและดำเนินกิจกรรมทางสังคม เกิดการผลิตเป็นสัญลักษณ์ของชุมชน ทั้งขนบธรรมเนียม รูปแบบวิถีชีวิต และวัฒนธรรมที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น (ยงธนิศร์ พิมลเสถียร, 2556) สามารถสรุปองค์ประกอบที่เป็นชุมชนเก่า คือ (1) องค์ประกอบทางกายภาพ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดลักษณะทางกายภาพและสร้างคุณค่าโดยรวม ประกอบด้วย โครงสร้างทางกายภาพ รูปแบบทางสถาปัตยกรรม บริบทที่ตั้ง และ (2) องค์ประกอบทางสังคม เป็นองค์ประกอบที่สะท้อนให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะ ประกอบด้วย วิถีชีวิตและวัฒนธรรม และลักษณะกิจกรรมทางสังคม (สำนักงานจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม, 2559) แสดงให้เห็นถึงผลผลิตของชุมชนที่อยู่ในรูปแบบของทรัพยากรทางวัฒนธรรม ทั้งทรัพยากรวัฒนธรรมที่จับต้องได้ คือ สิ่งของหรือวัตถุที่มนุษย์ผลิต หรือดัดแปลงขึ้นเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง และทรัพยากรวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ คือ สิ่งที่เกิดจากการถ่ายทอดและผลิตซ้ำทางความรู้และทักษะจากรุ่นสู่รุ่น (ธนิศ เลิศชาญฤทธ์, 2550) รวมถึง (3) กิจกรรมทางเศรษฐกิจ เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับลักษณะทางกายภาพและสังคมของชุมชน ประกอบด้วย รูปแบบของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมของกลุ่มทางสังคม และส่งผลกระทบต่อประเภทกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่ (Chapin, 1972)

3.2 แนวคิดเกี่ยวกับการคงอยู่ของชุมชน

การคงอยู่ของชุมชน (Community Existence) เป็นการเข้าใจถึงการมีอยู่ของมนุษย์ภายในพื้นที่หนึ่ง โดยการคงอยู่ของชุมชนมีความเชื่อมโยงกันระหว่างพื้นที่ สังคม กิจกรรมที่เกิดขึ้น และบริบทภายนอก กล่าวได้ว่า ด้วยลักษณะเฉพาะของพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในฐานะที่เป็นธรรมชาติ โครงสร้างทางกายภาพ ความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม (Thrift, 2003) ก่อให้เกิดการรับรู้และจดจำด้านคุณค่าและความหมายต่อพื้นที่ เนื่องจากพื้นที่ได้ยึดโยงอารมณ์และความรู้สึกของผู้คนที่มาต่อพื้นที่ นำไปสู่การรวมกลุ่มทางสังคมหรือเครือข่ายทางสังคม ประกอบด้วยบุคคลที่มีทัศนคติ บทบาท หรือหน้าที่คล้ายคลึงกัน ปฏิบัติตามบรรทัดฐานหรือกฎเกณฑ์ จนเกิดเป็นค่านิยม ทั้งแบบแผน ขนบธรรมเนียม และวัฒนธรรม ที่แสดงถึงสัญลักษณ์ที่สื่อถึงความเป็นตัวตนและมีการสืบทอดและผลิตซ้ำอยู่เสมอ รวมถึงการขับเคลื่อนชุมชนผ่านกิจกรรม เพื่อตอบสนองความต้องการหรือการแก้ไขปัญหาหรือร่วมกันอยู่เสมอ จำเป็นที่จะต้องมีความผู้นำที่สร้างการปรับตัวให้แก่ชุมชน ด้วยความสามารถชักจูงผู้คนให้มีส่วนร่วมในการดำเนินการสู่การเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน และความสามารถในการรักษาผลประโยชน์เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของผู้คน รวมถึงผู้คนภายในชุมชนต้องมีการตระหนักรู้เชิงบวกและมีความสามัคคี เป็นหนึ่งเดียว ประกอบกับการที่ชุมชนจะคงอยู่ได้ต้องมีความสมบูรณ์ของทรัพยากรภายในชุมชน ผ่านการพึ่งพาตนเองของชุมชนด้วยการผลิตหรือใช้ทรัพยากรภายในชุมชน รวมถึงการกำหนดทิศทางการพัฒนาได้ด้วยตนเอง จะก่อให้เกิดเป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ในการพัฒนาศักยภาพของชุมชนเอง (Rapoport, 1990; ชนิษฐ์ วัฒนศัพท์, 2554) นอกจากนั้น บริบทภายนอกดังแผนและนโยบาย ข้อกฎหมาย เป็นเครื่องมือชี้นำการพัฒนาการพัฒนาของเมือง และเทคโนโลยีและนวัตกรรม เป็นสิ่งใหม่ที่เกิดจากความคิดหรือทักษะเพื่ออำนวยความสะดวกของผู้คน สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ อันนำไปสู่การคงอยู่หรือการปรับเปลี่ยนของชุมชนในอนาคต (Leslie, 2005)

จากการศึกษาแนวคิดและทฤษฎีข้างต้น กล่าวได้ว่าความคงอยู่ของชุมชนเกิดจากความสัมพันธ์ขององค์ประกอบทางกายภาพ สังคม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยลักษณะเฉพาะทางกายภาพที่สร้างคุณค่าต่อพื้นที่ ก่อให้เกิดเครือข่ายทางสังคมที่มีการขับเคลื่อนกิจกรรมเพื่อบรรลุดูวัตถุประสงค์ร่วมกัน และสืบทอดสัญลักษณ์จากรุ่นสู่รุ่นเพื่อดำรงรักษาบทบาทและอัตลักษณ์ของชุมชนผ่านการปรับตัวต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นได้ สามารถสรุปกรอบแนวคิดวิธีวิจัย (รูปที่ 1) คือ 1) ด้านกายภาพ เป็นการศึกษาถึงองค์ประกอบทางกายภาพของพื้นที่ ประกอบด้วย โครงสร้างทางกายภาพของชุมชน คือ (1) สิ่งที่แสดงถึงคุณค่าเชิงพื้นที่ของชุมชน (2) รูปแบบสถาปัตยกรรม คือ ลักษณะของสถาปัตยกรรมสามารถอ้างอิงถึงยุคสมัยของย่านชุมชนเก่า และ (3) บริบทที่ตั้ง คือ สิ่งแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและมนุษย์สร้างที่ซึ่งมีอิทธิพลต่อการคงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ (สำนักงานจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม, 2559) 2) ด้านสังคม เป็นการศึกษาถึงผลผลิตทางวัฒนธรรมของกลุ่มสังคม ประกอบด้วย (1) วิถีชีวิตและวัฒนธรรมของกลุ่มสังคม ดังทรัพยากรทางวัฒนธรรม คือ ทรัพยากรทางวัฒนธรรมประเภทจับต้องไม่ได้ หมายถึง ความรู้และทักษะ ประเพณี หรือศิลปะการแสดง และทรัพยากรทางวัฒนธรรมประเภทจับต้องได้ หมายถึง สิ่งของหรือวัตถุที่มนุษย์ประดิษฐ์หรือดัดแปลงขึ้นเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง (ธนิศ เลิศชาญฤทธ์, 2550) รวมถึง (2) ลักษณะของกิจกรรม คือ กิจกรรมดั้งเดิมที่สืบทอดเนื่องมาถึงปัจจุบัน (สำนักงานจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม, 2559) 3) ด้านเศรษฐกิจ เป็นการศึกษาถึงระบบกิจกรรมทางเศรษฐกิจของกลุ่มสังคม ประกอบด้วย (1) รูปแบบของกิจกรรม คือ ชนิดของกิจกรรมที่เกิดเนื่องจากพฤติกรรมของแต่ละ

กลุ่มจะส่งผลต่อรูปแบบพื้นที่ที่แตกต่างกัน และ (2) ประเภทกิจกรรม คือ กิจกรรมที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่ (Chapin, 1972) และ 4) บริบทภายนอก เป็นการศึกษาด้านบริบทภายนอกที่ส่งผลต่อการคงอยู่หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ดังแผนนโยบายและกฎหมาย ถือเป็นเครื่องมือหนึ่งในการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขทางสังคม การเมือง เศรษฐกิจ เทคโนโลยีและนวัตกรรม มีผลในการพัฒนาเชิงเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และหากการพัฒนาไม่สอดคล้องจะก่อให้เกิดปัญหา รวมถึงสถานการณ์อื่น ๆ ที่ส่งผลต่อชุมชน (Leslie, R.M., 2005)

รูปที่ 1 กรอบแนวคิดงานวิจัย

4. วิธีการวิจัย เครื่องมือวิจัย และระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษานี้ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพเพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในเชิงลึกและสร้างองค์ความรู้เฉพาะบริบทของชุมชนนางเลิ้ง โดยมีการศึกษาข้อมูลด้านเอกสาร รายงาน และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ รวมถึงการสำรวจพื้นที่ด้วยวิธีการจดบันทึกข้อมูลและการถ่ายภาพ เพื่อสร้างความเข้าใจถึงลักษณะทางกายภาพ สังคม กิจกรรมทางเศรษฐกิจ และบริบทโดยรอบของชุมชน ประกอบกับการเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ผ่านแบบสัมภาษณ์แบบปลายเปิด จำแนกกลุ่มตัวอย่าง ออกเป็น 2 กลุ่ม รวมทั้งสิ้นจำนวน 15 คน คือ (1) กลุ่มบุคคลสำคัญ จำนวน 5 คน ประกอบด้วย ผู้นำของชุมชนนางเลิ้ง ผู้ที่มีทักษะในด้านอาหาร ผู้ที่มีทักษะในด้านศิลปะการแสดง ผู้ที่มีทักษะในด้านดนตรี และผู้ที่มีทักษะในด้านหัตถกรรม ซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับกิจกรรมที่เป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญของชุมชน และ (2) กลุ่มบุคคลทั่วไป จำนวน 10 คน แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ บุคคลภายในชุมชนนางเลิ้ง เป็นผู้คนที่มีความเกี่ยวข้องกับกิจกรรมของชุมชน และบุคคลภายนอกชุมชนนางเลิ้ง เป็นผู้คนที่มีความเกี่ยวข้องหรือมีผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน สถาบันการศึกษา และองค์กรอิสระ ซึ่งมีประเด็นในการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชน วิถีชีวิตและวัฒนธรรม และลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจ แนวทางการปรับตัวของชุมชน และสาเหตุที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชน โดยผลการศึกษาที่ได้จากการรวบรวมข้อมูล ทัศนคติและข้อมูลปฐมภูมินำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน ผ่านวิธีการสร้างข้อสรุปอุปนัย (Analytic Induction) เป็นการตีความและสร้างข้อสรุปสมมติฐานที่สำคัญของประเด็นการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความหมายของปรากฏการณ์ทางสังคมในเชิงลึก และเป็นความรู้ที่ให้ความหมายในเฉพาะบริบทในประเด็นการศึกษาด้านพัฒนาการและการปรับตัวที่ส่งผลต่อบทบาทของชุมชนนางเลิ้งในแต่ละช่วงเวลา อันนำไปสู่การสรุปปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งในปัจจุบัน

5. ผลการวิจัย

5.1 คุณลักษณะทางกายภาพ สังคม และเศรษฐกิจของชุมชนนางเลิ้ง

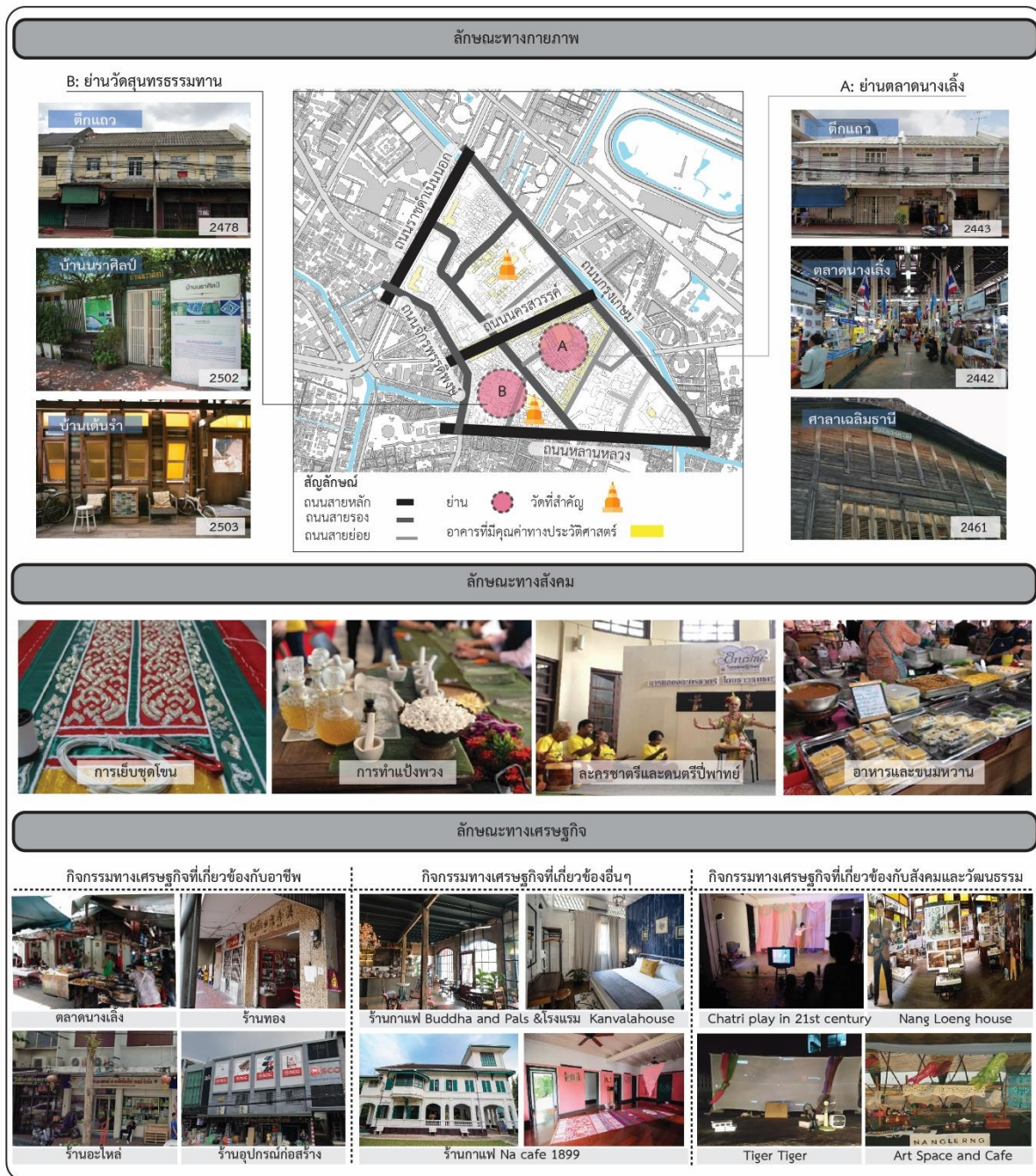
สามารถสรุปคุณลักษณะทางกายภาพ สังคม และเศรษฐกิจของชุมชนนางเลิ้ง (รูปที่ 2) มีรายละเอียด ดังนี้

ลักษณะทางกายภาพ: ด้วยศักยภาพของทำเลที่ตั้งที่มีความสามารถในการเข้าถึงพื้นที่ในอดีต ผ่านถนนสายสำคัญ อาทิ ถนนนครสวรรค์ ถนนหลานหลวง ถนนราชดำเนินนอก และถนนจักรพรรดิพงษ์ ทำให้เกิดจุดรวมกิจกรรมและกลายเป็นย่านของกลุ่มสังคม ประกอบด้วย (1) ย่านตลาดนางเลิ้ง เป็นย่านพาณิชยกรรมที่สำคัญของชุมชนนางเลิ้งในอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน โดยภายในพื้นที่ประกอบด้วยสถานที่สำคัญ คือ ตลาดนางเลิ้งและตึกแถวริมถนนเป็นแหล่งการค้า และ

ศาลาเฉลิมธานีเป็นโรงหนังเก่าที่ซึ่งถูกใช้เป็นพื้นที่ในการจัดกิจกรรมของชุมชน รวมถึงวัดโสมนัสราชวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นโทที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4 และ (2) ย่านวัดสุนทรธรรมทาน เป็นย่านที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชนนางเลิ้ง โดยภายในพื้นที่ประกอบด้วยสถานที่สำคัญ คือ บ้านนาศิลป์ บ้านต้นรำ และบ้านเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีการปรับเปลี่ยนการใช้งานสู่การเป็นพื้นที่ในการจัดกิจกรรมของชุมชน รวมถึงวัดสุนทรธรรมทานเป็นวัดที่ถูกสร้างขึ้นพร้อมการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และถูกใช้เป็นสถานที่ในการจัดกิจกรรมทางศาสนา ประเพณี และเทศกาลที่สำคัญ และเมื่อพิจารณาถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรม พบว่าส่วนใหญ่เป็นแหล่งที่ตั้งของกลุ่มอาคาร พ.ศ. 2394 – พ.ศ. 2450 มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และได้รับอิทธิพลจากตะวันตก มีอายุเฉลี่ย 50 – 100 ปีขึ้นไป มีลักษณะเป็นอาคารสูง 2 ชั้น ถึง 1 ชั้นครึ่ง หลังคาจั่ว มุงกระเบื้องว่าว หลังคาทรงปั้นหยา ชายคาสั้น และมีการทำชുമหน้าต่างเป็นลายรูปลิ้ม และ (2) กลุ่มอาคาร พ.ศ. 2451 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2563) แบ่งเป็นอาคารที่ถูกปรับปรุง และอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ มีอายุเฉลี่ย 50 ปี เป็นอาคารสูง 2 ชั้นขึ้นไป (ทิพย์วรรณ แวกสะอาด, 2561) แสดงให้เห็นถึงการเป็นพื้นที่ที่สะท้อนโครงสร้างพื้นที่ทางกายภาพที่โดดเด่น อันนำไปสู่การสะท้อนถึงคุณค่าและความหมายของพื้นที่ ก่อให้เกิดความหวงแหนและรักษาพื้นที่ของกลุ่มสังคม

ลักษณะทางสังคม: ผู้คนในชุมชนนางเลิ้งมีความสัมพันธ์และอยู่อาศัยร่วมกันมาอย่างยาวนานตั้งแต่ช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325) โดยแรกเริ่มชุมชนนางเลิ้งเป็นเพียงย่านที่อยู่อาศัยและประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ ต่อมาเกิดการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทำให้เกิดศักยภาพในการเข้าถึงพื้นที่ กลายเป็นย่านการค้าและแหล่งรวมความบันเทิงที่สำคัญ (เทียมสุรีย์ สิริศักดิ์, 2543) ทำให้เครือข่ายทางสังคมอยู่ในรูปแบบความสัมพันธ์เครือญาติและละแวกเพื่อนบ้านเพื่อแลกเปลี่ยน และรูปแบบความสัมพันธ์ที่เกิดจากบทบาทการประกอบอาชีพ รวมถึงยังคงมีการสืบทอดกิจกรรมทางศาสนาและประเพณีต่าง ๆ เช่น งานหล่อเทียนพรรษา งานสงกรานต์ งานทำบุญหลวงปู่ศุข และงานประจำปีศาลกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ เป็นต้น เมื่อพิจารณาถึงทรัพยากรวัฒนธรรมที่เกิดจากการสืบทอดและผลิตซ้ำของกลุ่มสังคม (กัญญา ทิพย์โส และทองใบ เรืองนนท์, 2563) ประกอบด้วย 1) ทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้ คือ (1) งานหัตถกรรมคือ ทักษะการทำแป้งพวงเป็นสิ่งที่สืบทอดมาจากย่านวัง และทักษะการเย็บเครื่องโขนสำหรับละครชาตรี (2) อาหารและขนมหวาน มีการสืบทอดสูตรอาหารและขนมหวานต้นตำรับจากย่านชาวจีน และ (2) ทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้คือ ศิลปะการแสดงด้านละครชาตรีและดนตรีปี่พาทย์ เป็นทักษะด้านศิลปะการแสดงของชาวดัตช์ที่ย้ายถิ่นฐานมายังพื้นที่ชุมชนนางเลิ้ง แสดงให้เห็นถึงการรวมกลุ่มของสังคมที่สัมพันธ์กับลักษณะทางกายภาพ จนเกิดเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ในรูปแบบต่าง ๆ และปรากฏถึงการขับเคลื่อนกิจกรรมทางสังคมที่มีการสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นให้ยังคงอยู่

ลักษณะทางเศรษฐกิจ: รูปแบบของกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่ชุมชนนางเลิ้งเกิดจากการใช้ประโยชน์ที่ดินและรูปแบบวิถีชีวิตของกลุ่มสังคม พบกิจกรรม 2 รูปแบบ คือ กิจกรรมเพื่อการอยู่อาศัยเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานจากการขยายตัวของพระนครในอดีต ซึ่งกระจุกตัวบริเวณพื้นที่ตลาดนางเลิ้งและรอบวัดสุนทรธรรมทาน และกิจกรรมธุรกิจเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการผลิต ด้วยการเป็นย่านการค้าบริเวณตลาดนางเลิ้งและตามถนนสายสำคัญ โดยเฉพาะ (1) กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชีพ คือ การค้าขายอาหารและขนมหวานเป็นการประกอบอาชีพหลักที่ซึ่งถือเป็นบทบาทการค้าที่มีความสำคัญ พบว่าเป็นร้านที่มีการสืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ รวมถึงการค้าขายอะไหล่ยนต์เป็นร้านที่มีการขยายตัวต่อเนื่องจากแถบวรจักร และการค้าขายอุปกรณ์ก่อสร้างและสุขภัณฑ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาจะรวมตัวอยู่บริเวณริมถนนพะเนียง และ (2) กิจกรรมที่เกิดจากนักลงทุน เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเข้ามาลงทุนกิจการของบุคคลภายนอกภายในพื้นที่ เช่น ร้านกาแฟ โรงแรม เป็นต้น นอกจากนั้น มีการสร้างกิจกรรมใหม่ คือ (3) กิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรม เป็นการสร้างกิจกรรมร่วมสมัยที่สามารถสร้างมูลค่าวัฒนธรรมที่เกิดการขับเคลื่อนของกลุ่ม E-Loeng (สุวรรณ แวพลอยงาม, 2563) ดังตัวอย่างกิจกรรมยাত্রานางเลิ้ง เป็นการประยุกต์ใช้เทคนิคละครชาตรีสู่ละครเวทีที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของชุมชนนางเลิ้งในอดีตจากมุมมองของผู้คนภายในชุมชนและบทบาทของชุมชนนางเลิ้งจากมุมมองของผู้คนภายนอก สะท้อนให้เห็นถึงเส้นขนานของมุมมองที่จะเชื่อมต่อกับความคิดของคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้ก่อให้เกิดการดึงดูดผู้คนภายนอกเข้ามาในพื้นที่ นำไปสู่การหมุนเวียนทางเศรษฐกิจให้แก่ผู้คนชุมชนนางเลิ้ง แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการขับเคลื่อนของกลุ่มสังคมเพื่อตอบสนองความต้องการและความสามารถในการพึ่งพาตนเอง

รูปที่ 2 ลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางสังคม และลักษณะทางเศรษฐกิจของชุมชนนางเลิ้ง

5.2 พัฒนาการและการปรับตัวที่ส่งผลต่อบทบาทของชุมชนนางเลิ้ง

มีการแบ่งช่วงการศึกษาพัฒนาการและปรับตัวของชุมชนนางเลิ้งตามลำดับเหตุการณ์การพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งมีอิทธิพลต่อการปรับตัวของชุมชนนางเลิ้งใน 4 ช่วงเวลา มีรายละเอียด ดังนี้ (รูปที่ 7)

ช่วงเริ่มต้นของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2393) (รูปที่ 3) เป็นช่วงระยะของการสร้างบ้านเมือง เนื่องจากมีการย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีมาฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (กรุงรัตนโกสินทร์) มีการขุดคลองเพื่อสร้างโครงข่ายการสัญจรทางน้ำ การสร้างวัง และการสร้างวัดเพื่อเป็นแหล่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คน ชุมชนนางเลิ้ง หรือบ้านสนามกระบือ อยู่บริเวณพื้นที่นอกกำแพงพระนคร มีสภาพพื้นที่เป็นสวน ทุ่งนา และสร้างที่อยู่อาศัยประปราย ต่อมามีการขุดคลองรอบนอกพื้นที่พระนครเพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรในการทำการค้ากับจีน ทำให้ชุมชนนางเลิ้งเป็นย่านค้าขายริมน้ำ (วลัย

ลักษณะ ทรงศิริ, 2559) ซึ่งได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนา และผู้คนหลากหลายเชื้อชาติต่างมีการอพยพและตั้งถิ่นฐาน โดยกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นเป็นเพียงการแลกเปลี่ยนสินค้า ดังสินค้าทางการเกษตรและการผลิตโอ่ง ตุ่ม ไห และหม้อดินเผา รวมถึงศิลปะการแสดง ดังโขน ลิเก ละครชาตรี และดนตรีปี่พาทย์ตามงานมหรสพต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงบทบาทการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยเป็นหลัก

การเกิดขึ้นของบ้านสนามกระบือ

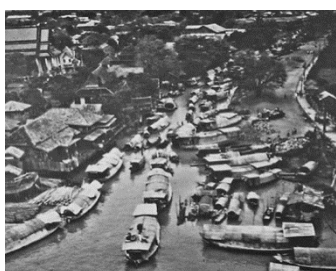
การค้าขายตามริมแม่น้ำ ลำคลอง

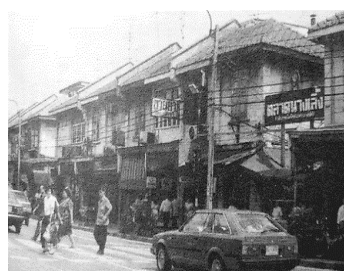
การแสดงละครชาตรี

รูปที่ 3 ช่วงเริ่มต้นของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2393) ที่มา: กรุงเทพฯ 2489-2539 (2539)

ช่วงขยายตัวของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2443) (รูปที่ 4) เป็นยุคสมัยที่รุ่งเรืองในการพัฒนา ด้านการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การคมนาคมขนส่ง และการออกแบบชุมชนเมือง เพื่อสร้างกรุงเทพมหานครให้ทันสมัย เนื่องด้วยอิทธิพลทางการค้าของชาวตะวันตกที่เข้ามาทำสัญญาทางการค้าอย่างเสรี อิทธิพลจากการพัฒนาเส้นทางคมนาคม และขนส่ง ทำให้เกิดความสามารถในการเข้าถึงพื้นที่ของชุมชนนางเลิ้ง (เทียมสุรย์ สิริศักดิ์, 2543) ถือเป็นจุดสำคัญที่ทำให้พัฒนาสู่ย่านการค้าและขยายสู่พื้นที่การค้าทางบก คือ ตลาดนางเลิ้ง มีการค้าขายสินค้าประเภทอาหารสดและของนำเข้าจากต่างประเทศ รวมถึงการสร้างตึกแถวสถาปัตยกรรมตะวันตกเพื่อค้าขายรอบตลาด ขณะเดียวกันการเข้ามาของโรงหนังเฉลิมธานี และการเปิดบ่อนและโรงผับ เนื่องจากขณะนั้นผับถือเป็นสิ่งถูกกฎหมายและสร้างรายได้ให้แก่กรุงรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมาก ถือเป็นจุดเริ่มต้นของศูนย์รวมความบันเทิงแห่งแรก ๆ ของกรุงเทพมหานคร ประกอบกับการใช้พื้นที่เป็นที่ตั้งของวังและสถานที่ราชการ จึงเป็นปัจจัยชี้้นำความเจริญและดึงดูดให้ผู้คนภายนอกย้ายถิ่นฐานเพื่อประกอบอาชีพ แสดงให้เห็นถึงบทบาทการขยายตัวสู่การเป็นย่านการค้าและมีบทบาทรอง คือ การเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสังคมพหุวัฒนธรรม

การเพิ่มขึ้นของเรือสินค้า

ตลาดนางเลิ้ง

โรงหนังเฉลิมธานี

รูปที่ 4 ช่วงขยายตัวของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2443) ที่มา: กรมศิลปากร (2539)

ช่วงเจริญรุ่งเรืองของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2503) (รูปที่ 5) เป็นช่วงหลังจากการพัฒนาพื้นที่ชั้นในเต็มศักยภาพของพื้นที่ ก่อให้เกิดการขยายการพัฒนาออกไปรอบนอกเพื่อเชื่อมต่อระหว่างพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งการสัญจรทางบก ทางน้ำ และทางราง รวมถึงโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวก จากการพัฒนาคมนาคมและขนส่งและนโยบายการพัฒนาเมือง ทำให้ชุมชนนางเลิ้งเจริญถึงขีดสุดและกลายเป็นย่านเศรษฐกิจที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร (สุภาภรณ์ จิตามณีโรจน์, ปิยะวดี อภิชาติบุตร และศรีศักร วัลลิโภดม, 2554) ซึ่งผู้คนต่างต้องมาจับจ่ายใช้สอยบริเวณพื้นที่แห่งนี้

ส่วนใหญ่เป็นการใช้ประโยชน์ที่ดินแบบผสม (การประกอบพาณิชยกรรมและที่อยู่อาศัย) ทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจเกี่ยวเนื่องกับการค้าขายเป็นส่วนใหญ่ ทั้งตลาดนางเลิ้งเป็นแหล่งสินค้าหลากหลาย ศูนย์รวมสถานบันเทิง ทั้งโรงหนังเฉลิมธานีเป็นแหล่งบันเทิงที่สร้างความมีชีวิตชีวาภายในพื้นที่ ตรอกละครเป็นย่านละครชาตรี และตรอกสะพานยาวเป็นแหล่งโรงน้ำชาแสดงให้เห็นถึงบทบาทการเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่ซึ่งเป็นแหล่งพาณิชยกรรมและศูนย์รวมความบันเทิงของกรุงเทพมหานคร

ศักยภาพในการสัญจรของพื้นที่

แหล่งสินค้าอาหารสดและสินค้านำเข้า

ตรอกละคร

รูปที่ 5 ช่วงเจริญรุ่งเรืองของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2503)
ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (2489)

ช่วงการปรับตัวของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2504 - พ.ศ. 2563) (รูปที่ 6) การเกิดขึ้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับแรกเพื่อพัฒนาเมืองและส่งเสริมเศรษฐกิจของประเทศ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในด้านกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมืองระหว่างประเทศ ชุมชนนางเลิ้งเป็นหนึ่งในชุมชนบริเวณพื้นที่ชั้นนอกของเกาะรัตนโกสินทร์ที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนา ทั้งตลาดนางเลิ้ง เกิดความคับแคบและถูกแทนที่ด้วยศูนย์การค้าแห่งใหม่ โรงหนังนางเลิ้งกลายเป็นโรงภาพยนตร์ที่ล้ำสมัย โรงผับปิดตัวลงเนื่องจากกฎหมายห้ามค้าฝิ่น และการเกิดเหตุเพลิงไหม้ทำให้อาคารบ้านเรือนที่มีคุณค่าเกิดความทรุดโทรม ประชาชนบางส่วนย้ายออกไปนอกพื้นที่ที่มีแนวโน้มเศรษฐกิจที่ดีกว่า (เมธินัย ชุ่มผล และเกสรบัว อุบลสรรค์, 2559) ทำให้ชุมชนนางเลิ้งไม่มีอิทธิพลต่อการดึงดูดผู้คนจากพื้นที่ภายนอกให้เข้ามาใช้บริการมากดังอดีต จึงมีการปรับตัวจากย่านการค้าตลาดสดและสินค้านำเข้า สู่การเป็นย่านการค้าอาหารและขนมหวาน ดันตำหรับชาวจีน เพื่อรองรับพนักงานที่ทำงานบริเวณนางเลิ้งและบุคคลภายนอกที่เข้ามาใช้บริการ ต่อมาด้วยความเป็นเมืองที่เพิ่มขึ้นทำให้เกิดความหลากหลายทางกายภาพ สังคมวัฒนธรรม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ประกอบกับแผนโครงการรถไฟฟ้ามหานครสายสีส้มช่วงตะวันตกพัฒนาใกล้พื้นที่ ดังนั้น ผู้นำชุมชนนางเลิ้งและผู้คนภายในชุมชนมีการตระหนักถึงการคงอยู่ของชุมชน จึงมีการรวมกลุ่ม คือ กลุ่ม E-Loeng เป็นกลุ่มที่เกิดจากการรวมตัวของผู้นในชุมชนนางเลิ้งในการขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพึ่งพาตนเอง (สุวรรณ แวพลอยงาม, 2563) ผ่านการสร้างกิจกรรมร่วมสมัยที่สะท้อนถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน ด้วยการผนวกการใช้ทรัพยากรทางวัฒนธรรมของชุมชนร่วมกับความเชี่ยวชาญหรือทักษะของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ทำให้เกิดการเผยแพร่วัฒนธรรมแก่ผู้คนภายนอก สามารถสร้างมูลค่าทางวัฒนธรรมและดึงดูดผู้คนภายนอกเข้ามายังพื้นที่ นำไปสู่การหมุนเวียนทางเศรษฐกิจให้แก่ผู้คนชุมชนนางเลิ้ง และสามารถพึ่งพาตนเองในอนาคต

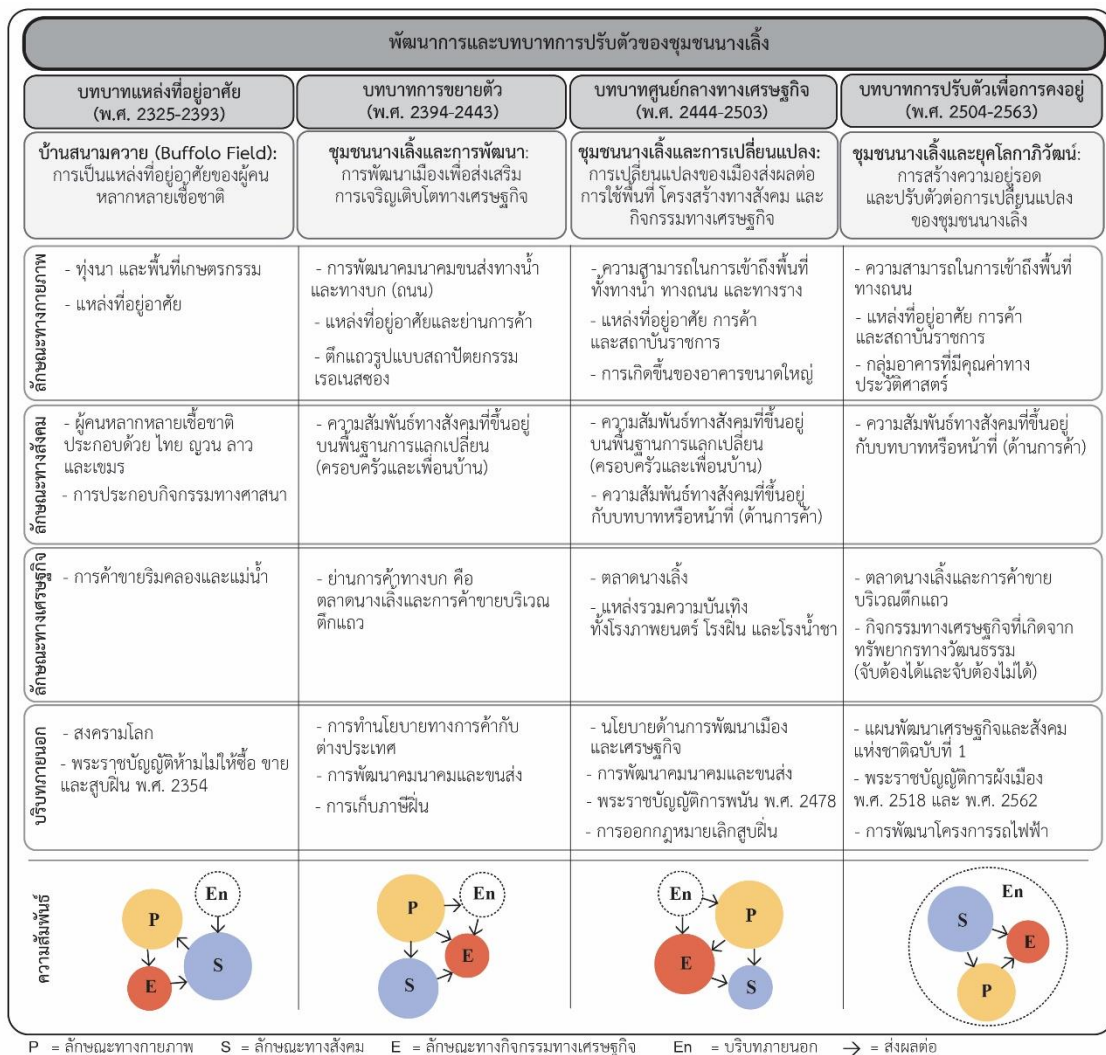
ตลาดนางเลิ้ง - แหล่งค้าขายอาหาร

วัดสุนทรธรรมทาน - กิจกรรมทางศาสนา

แหล่งที่อยู่อาศัย

รูปที่ 6 ช่วงการปรับตัวของชุมชนนางเลิ้ง (พ.ศ. 2504 - พ.ศ. 2563)

จากความสัมพันธ์ของลักษณะทางกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ และบริบทภายนอกที่ส่งผลต่อบทบาทในแต่ละช่วงเวลาของชุมชนนางเลิ้ง (รูปที่ 7) คือ (1) ช่วงเริ่มต้น: เป็นบทบาทการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย ซึ่งเกิดจากการรวมกลุ่มของผู้คนบริเวณพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรทางธรรมชาติและความสะดวกในการสัญจรทางน้ำ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการใช้ประโยชน์ที่ดินในการเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย เกิดกิจกรรมทางสังคมที่แสดงถึงประเพณีและวัฒนธรรมของกลุ่มสังคม และมีการแลกเปลี่ยนสินค้าทางการเกษตรเพื่อพึ่งพาอาศัยกัน (2) ช่วงขยายตัว: เป็นบทบาทการขยายตัวของชุมชนนางเลิ้ง ซึ่งเกิดจากการขยายการพัฒนาพื้นที่ชั้นในของเกาะรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้มีการตั้งวัง วัด และสถาบันราชการบริเวณโดยรอบ และการตัดผ่านถนนพื้นที่ชุมชนนางเลิ้ง เกื้อหนุนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการค้าขายริมคลองกลายเป็นแหล่งการค้าทางบกที่สำคัญ ทำให้ผู้คนต่างย้ายถิ่นฐานเพื่ออยู่อาศัยและประกอบอาชีพ (3) ช่วงเจริญรุ่งเรือง: เป็นบทบาทการเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดจากศักยภาพทางกายภาพและการมีโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกครบครัน ทำให้ชุมชนนางเลิ้งกลายเป็นย่านเศรษฐกิจที่สำคัญในฐานะตลาดใจกลางเมืองและแหล่งบันเทิงที่สำคัญ และผู้คนหลากหลายเชื้อชาติต่างรวมกลุ่มกันเพื่อประกอบอาชีพ และ (4) ช่วงการปรับตัว: เป็นบทบาทการปรับตัวเพื่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง ซึ่งเกิดจากผลพวงจากการพัฒนาเมืองส่งผลให้ชุมชนนางเลิ้งถูกลดทอนความสำคัญ จึงทำให้มีการปรับตัวออกเป็น 2 ระยะ คือ (1) ระยะแรก คือ การปรับตัวสู่การเป็นย่านการค้าอาหารและขนมหวานต้นตำหรับชาววัง และ (2) ระยะที่สอง คือ การปรับตัวผ่านการรวมกลุ่มเพื่อขับเคลื่อนให้เกิดการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง ข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการขับเคลื่อนบทบาทชุมชนนางเลิ้งของกลุ่มสังคมภายใต้พื้นที่ที่มีคุณค่าและความหมายต่อผู้คน ประกอบกับการจัดการภายในชุมชน การขับเคลื่อนความต้องการ และการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ เพื่อสร้างความอยู่รอดและดำรงรักษาบทบาทของกลุ่มไว้และให้สามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อมจากรุ่นสู่รุ่น จนเกิดเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นตัวตนของชุมชน

รูปที่ 7 สรุปพัฒนาการและบทบาทของชุมชนนางเลิ้ง 4 ช่วงเวลา (ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 – พ.ศ.2563)

6. การอภิปรายผล สรุป และข้อเสนอแนะ

6.1 อภิปรายผลและสรุปผล

6.1.1 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งในปัจจุบัน จากการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ลักษณะทางกายภาพ สังคม เศรษฐกิจ และบริบทภายนอกของบทบาทการปรับตัวเพื่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง นำมาสู่การสังเคราะห์ถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง สามารถแบ่งปัจจัยออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ปัจจัยภายใน ประกอบด้วย ปัจจัยด้านกายภาพ ปัจจัยด้านสังคม และปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ปัจจัยภายนอก ประกอบด้วย ปัจจัยด้านบริบทภายนอก จึงนำมาสู่การจัดลำดับความสำคัญของกลุ่มปัจจัยข้างต้น ดังนี้

1) ปัจจัยหลักที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง คือ ปัจจัยทางสังคม เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเครือข่ายทางสังคมที่มีการสร้างความอยู่รอดและดำรงรักษาบทบาทของกลุ่มสังคมภายในขอบเขตพื้นที่หนึ่ง ด้วยผลพวงจากการพัฒนาเมือง ทำให้มีการปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยกฎหมาย ทิพโยสธ และทองใบ เรืองนนท์ (2563) กล่าวว่า การสืบเนื่องและผลิตซ้ำของกิจกรรมทางศาสนา ประเพณี และเทศกาลที่สำคัญ รวมถึงทรัพยากรทางวัฒนธรรม ทั้งงานหัตถกรรม อาหารและขนมหวาน และศิลปะการแสดง เป็นสิ่งที่ช่วยก่อให้เกิดการคงอยู่ทางด้านอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มสังคม ประกอบกับการเกิดขึ้นของกลุ่ม E-Loeng เป็นกลุ่มที่เกิดจากการรวมตัวของผู้คนในชุมชนนางเลิ้งผ่านการสร้างกิจกรรมเพื่อต้องการขับเคลื่อนการคงอยู่ของชุมชน ซึ่ง สุวรรณ แวพลอยงาม (2563) กล่าวว่า ผลจากการขับเคลื่อนกิจกรรม ทำให้ผู้คนในชุมชนเข้าใจถึงปัญหาที่จะต้องปรับตัวเพื่อรับมือกับสถานการณ์ของเมือง เกิดความเป็นหนึ่งเดียวและมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการสร้างกิจกรรม อันนำไปสู่การบรรลุความต้องการที่ตั้งไว้ร่วมกัน ดัง กาญจนา แก้วเทพ (2533) กล่าวว่า การคงอยู่ของชุมชนเกิดจากการยอมรับและปฏิบัติตามบรรทัดฐาน การพึ่งพาอาศัยกัน การสร้างแรงจูงใจให้เกิดการเกาะเกี่ยวกันภายในชุมชน รวมถึงความสามารถในการปรับตัวของชุมชนผ่านการจัดการเพื่อให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อม สามารถสรุปลักษณะทางสังคมที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชน คือ (1) การสืบทอดและผลิตซ้ำของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนภายในชุมชนนางเลิ้งจากรุ่นสู่รุ่น (2) การนำทรัพยากรทางวัฒนธรรมทั้งในรูปแบบที่จับต้องได้และรูปแบบที่จับต้องได้สู่การสร้างกิจกรรมที่สื่อถึงอัตลักษณ์ของชุมชนนางเลิ้ง (3) การมีผู้นำชุมชนที่สามารถรักษาและประสานผลประโยชน์ของกลุ่มสังคมเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความเป็นอยู่ที่ดี และ (4) การรวมกลุ่มของชุมชนนางเลิ้งร่วมกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อปรับตัวต่อสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

2) ปัจจัยรองที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง คือ ปัจจัยทางกายภาพ เป็นสิ่งที่สร้างความหมายเฉพาะของพื้นที่ในฐานะความทรงจำของผู้คน ถือเป็นตัวกลางในการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม และการปฏิบัติกิจกรรมจนเกิดเป็นภาพตัวแทนของพื้นที่ที่แสดงถึงลักษณะเฉพาะของกลุ่มสังคม ด้วยความสามารถในการเข้าถึงพื้นที่ของชุมชนนางเลิ้งก่อให้เกิดจุดรวมกิจกรรมที่แสดงถึงความเป็นย่านตลาดนางเลิ้งและย่านวัดสุทธธรรมทาน กลุ่มอาคารภายในย่านส่วนใหญ่ล้วนเป็นที่ตั้งของกลุ่มอาคารทางสถาปัตยกรรมที่รับอิทธิพลจากตะวันตกตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 มีอายุเฉลี่ยมากกว่า 50 – 100 ปี (ทิพย์วรรณ แวกสะอาด, 2561) เช่นเดียวกับกับ กฤตพร หัวเจริญ (2560) กล่าวว่าลักษณะทางกายภาพเกิดจากความสร้างสรรค์ของสมาชิกในชุมชน ผ่านวิวัฒนาการและสืบทอดจนกลายเป็นลักษณะพิเศษของชุมชน ถือเป็นส่วนหนึ่งทางประวัติศาสตร์ที่ก่อให้เกิดการรับรู้ของบุคคลทั่วไปและยังปรากฏให้เห็นและเข้าไปเรียนรู้ถึงเรื่องราวในอดีตที่ผ่านมาของยุคสมัยหนึ่ง สามารถสรุปลักษณะทางกายภาพที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชน คือ (1) โครงข่ายการสัญจรที่มีการเชื่อมต่อกันอย่างทั่วถึงและเป็นระบบ ทำให้เกิดความสามารถในการเข้าถึงและดึงดูดให้เกิดกิจกรรมภายในพื้นที่ (2) ความเป็นย่านที่แสดงถึงคุณค่าและความหมาย ส่งผลให้เกิดการรวมกลุ่มของเครือข่ายทางสังคมที่มีความรู้สึกยึดโยงกับสถานที่และมีความรู้สึกหวงแหนในการรักษาพื้นที่ และ (3) ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 สะท้อนถึงความหมายของพื้นที่เชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในช่วงเวลาหนึ่ง และปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นสิ่งที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสังคมภายในขอบเขตพื้นที่เพื่อตอบสนองความต้องการหรือขับเคลื่อนกลุ่มสังคมผ่านกิจกรรม ด้วยกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนนางเลิ้งสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ที่ดินและรูปแบบวิถีชีวิต ประกอบด้วย กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชีพเป็นการค้าขายของผู้คนภายในชุมชน กิจกรรมที่เกิดจากนักลงทุนเป็นการเข้ามาประกอบกิจการภายในพื้นที่ และกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นกิจกรรมที่เกิดจากการใช้ทุนทรัพยากรทางวัฒนธรรมร่วมกับการบูรณาการองค์ความรู้ เทคโนโลยี และนวัตกรรมสู่การสร้างกิจกรรมที่มีมูลค่า เพื่อให้ชุมชนสามารถอยู่ท่ามกลางพลวัตการเปลี่ยนแปลง ดังตัวอย่างการจัดนิทรรศการและกิจกรรมละครชาตรีในทศวรรษที่ 21 เป็นการร่วมมือกันระหว่างชุมชนนางเลิ้งและหน่วยงานภาครัฐ คือ กรมส่งเสริมวัฒนธรรม โดยตัวแทนจากกรมส่งเสริมวัฒนธรรม (2563) กล่าวว่า การจัดกิจกรรมดังกล่าวจะเป็นการเผยแพร่อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในด้านศิลปะการแสดงที่ซึ่งเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญของชุมชนนางเลิ้ง รวมถึงส่งเสริมการท่องเที่ยวของชุมชนนางเลิ้ง จะทำให้เกิดการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจภายในพื้นที่ อันนำไปสู่ความสามารถในการพึ่งพาตนเอง สามารถสรุปลักษณะทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อ

การคงอยู่ของชุมชน คือ (1) การสืบเนื่องของกิจกรรมทางเศรษฐกิจดั้งเดิม เช่น การค้าขายอาหารและขนมหวาน ทำให้ชุมชนนางเลิ้งเป็นที่รู้จักในด้านการเป็นแหล่งวัฒนธรรมอาหาร (2) การปรับเปลี่ยนกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรทางวัฒนธรรมของชุมชนนางเลิ้งสู่การสร้างกิจกรรมร่วมสมัยให้สอดคล้องกับบริบทของเมือง และ (3) ลักษณะทางเศรษฐกิจของชุมชนนางเลิ้งที่ยั่งยืนบนพื้นฐานความเข้มแข็งของการร่วมมือของผู้คนภายในชุมชน รวมถึงแรงสนับสนุนจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

3) ปัจจัยสนับสนุนที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง คือ ปัจจัยบริบทภายนอก เป็นสิ่งที่ส่งผลต่อชุมชนนางเลิ้ง ทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ คือ (1) สภาพทางการเมือง ดังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 นโยบายการส่งเสริมการพัฒนาเมือง ประกอบกับพระราชบัญญัติผังเมือง พ.ศ.2562 กำหนดให้พื้นที่ชุมชนนางเลิ้งมีการใช้ประโยชน์ที่ดินเป็นที่อยู่อาศัยหนาแน่นมากและพื้นที่พาณิชยกรรม จึงทำให้ชุมชนนางเลิ้งมีแนวโน้มการพัฒนาเป็นแหล่งพาณิชยกรรมที่มากขึ้น แต่ในทางกลับกันความเจริญอาจจะส่งผลต่อการสูญเสียด้านวิถีชีวิตและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม สอดรับกับ สุวรรณ แวพลอยงาม (2563) กล่าวว่าความสำคัญในการชี้นำการพัฒนาหรือการเปลี่ยนแปลงของแผน นโยบาย และกฎหมายส่งผลกระทบโดยตรงต่อชุมชน จำเป็นที่จะต้องอาศัยการมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ เพื่อออกแผน นโยบายและกฎหมายที่ซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนาของเมืองและชุมชนเข้าไปในทิศทางเดียวกัน และ (2) เทคโนโลยีและนวัตกรรมเป็นหนึ่งในเครื่องมือที่ช่วยส่งเสริมการสร้างกิจกรรมของชุมชนนางเลิ้ง กล่าวคือ การช่วยสร้างกิจกรรมอย่างร่วมสมัยผ่านนวัตกรรมทางความคิดของผู้คนให้เกิดกิจกรรมที่มีความสร้างสรรค์ นำไปสู่การยกระดับมูลค่าทางวัฒนธรรมในรูปแบบใหม่ ๆ รวมถึงการสร้างความสามารถในการสื่อสารและการเข้าถึงผู้คนผ่านเทคโนโลยี อาทิ การประชาสัมพันธ์ผ่านช่องทางต่าง ๆ ดังเฟสบุ๊คบ้านนางเลิ้ง เป็นหนึ่งในพื้นที่การประชาสัมพันธ์กิจกรรมต่าง ๆ แก่ผู้คนที่น่าสนใจการจัดกิจกรรมของชุมชนนางเลิ้ง สามารถสรุปสภาพบริบทภายนอกที่มีผลต่อการคงอยู่ของชุมชน คือ (1) ผลพวงจากการกำหนดนโยบายและแผนการพัฒนาพื้นที่เมืองและชุมชนอย่างสอดคล้องซึ่งกันและกัน และกฎหมายที่กำหนดแนวทางการพัฒนาให้ไปในทิศทางเดียวกัน จะสามารถทำให้เกิดการขับเคลื่อนของชุมชนดำเนินควบคู่ไปกับการพัฒนาเมือง (2) การใช้เทคโนโลยีเพื่อสร้างความสามารถในการสื่อสารและการเข้าถึงผู้คน จะทำให้เกิดชุมชนมากยิ่งขึ้นในวงกว้าง และ (3) การใช้นวัตกรรมในการสร้างสรรค์กิจกรรมของชุมชน เป็นการฉายภาพอัตลักษณ์ของชุมชนในรูปแบบใหม่แต่ยังคงความดั้งเดิมไว้อย่างร่วมสมัย

6.2 ข้อเสนอแนะ

จากการสรุปปัจจัยที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้งนำมาสู่การเสนอแนะเชิงนโยบายที่ส่งเสริมให้เกิดการคงอยู่ควบคู่ไปกับการพัฒนาของชุมชนใน (1) ด้านสังคม เป็นปัจจัยหลักที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง มีแนวทางการเสนอแนะ คือ ควรมีการส่งเสริมการประสมของผู้คนภายในชุมชนเพื่อพูดคุยและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับประเด็นแนวทางการพัฒนาชุมชน รวมถึงการส่งเสริมการขับเคลื่อนร่วมกับผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเพื่อก่อให้เกิดทิศทางการพัฒนาไปในทิศทางเดียวกัน (2) ด้านกายภาพและด้านเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยรองที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง มีแนวทางการเสนอแนะ คือ ควรมีการใช้พื้นที่ว่างหรืออาคารที่มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมบริเวณชุมชนเป็นสถานที่จัดกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อส่งเสริมให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมกิจกรรมและช่วยให้ผู้คนรู้จักพื้นที่ต่าง ๆ ของชุมชนนางเลิ้งมากขึ้น และการส่งเสริมกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่แสดงถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเพื่อเป็นสร้างความตระหนักถึงความสำคัญของผู้คนภายในชุมชนและเป็นการเผยแพร่วัฒนธรรมแก่บุคคลภายนอก และ (3) ด้านบริบทภายนอก เป็นปัจจัยสนับสนุนที่ส่งผลต่อการคงอยู่ของชุมชนนางเลิ้ง มีแนวทางการเสนอแนะ คือ ควรส่งเสริมองค์ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีและนวัตกรรมให้แก่ผู้คนภายในชุมชนเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการนำความรู้ไปประยุกต์ใช้ในการสร้างกิจกรรมให้เกิดมูลค่าทางเศรษฐกิจ โดยหลักการศึกษานี้สามารถปรับใช้กับชุมชนนางเลิ้งเพื่อคงคุณค่าของความเป็นชุมชนนางเลิ้งและขับเคลื่อนให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองท่ามกลางบริบทของเมือง ประกอบกับการประยุกต์ใช้ร่วมกับชุมชนเก่าอื่น ๆ ที่ยังคงมีความสำคัญ เนื่องจากแต่ละชุมชนเก่าจะมีลักษณะสำคัญที่ส่งผลต่อการคงอยู่ในรูปแบบที่แตกต่างตามบริบทของพื้นที่ นอกเหนือจากนั้น ยังเกิดประโยชน์เชิงวิชาการแก่นักวิชาการหรือผู้ที่สนใจมุมมองของชุมชนเก่าที่สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงภายใต้ความเมือง

เอกสารอ้างอิง

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (การสื่อสารส่วนบุคคล [สัมภาษณ์], 15 ตุลาคม 2563)

กฤตพร หัวเจริญ. (2560). เอกลักษณ์ทางกายภาพของตลาดชุมชนริมน้ำบริเวณริมแม่น้ำท่าจีน กรณีศึกษา

จังหวัดสุพรรณบุรีและนครปฐม. วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สจล. 25(19), 37-50.

กัญญา ทิพย์สถ. (การสื่อสารส่วนบุคคล [สัมภาษณ์], 9 ตุลาคม 2563).

กาญจนา แก้วเทพ. (2533). **สื่อสองวัฒนธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.

- ชนินทร์ วัฒนสินธ์. (2554). คนรุ่นใหม่กับการพัฒนาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน. *วารสารวิจัยเพื่อพัฒนาเชิงพื้นที่*. 4(4), 5-18.
- ทองใบ เรืองนนท์. (การสื่อสารส่วนบุคคล [สัมภาษณ์], 9 ตุลาคม 2563).
- ทิพย์วรรณ แวกสะอาด. (2561). *การปรับปรุงอาคารเก่าตลาดนางเลิ้ง*. (วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม, มหาวิทยาลัยศรีปทุม).
- เทียมสุรย์ ลีรักดิ์. (2543). *การศึกษาเพื่อการอนุรักษ์ย่านนางเลิ้ง*. (วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาการวางแผนภาคและเมือง, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- ธนิช เลิศชาญฤทธ์. (2550). *การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- เมธิณี ชุ่มผล และเกสรบัว อุบลสรรค์. (2559). *เสวนาสาธารณะของคนย่านเก่าเมืองกรุงเทพฯ ครั้งที่ ๒ “ตลาดนางเลิ้ง ตลาดใหม่ (เชิงตึกหลัก) ย่านخانพระนคร”*. เข้าถึงได้จาก: <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=5088>.
- ยงธนันท์ พิมพ์เสถียร. (2556). ย่านเมืองเก่าและชุมชนดั้งเดิมกับการอนุรักษ์. *วารสารเมืองโบราณ*. 39(2), 94-107.
- เยี่ยมยุทธ สุทธิฉายา. (2561). *เดินดูนางเลิ้งเมื่อวัฒนธรรมถูกใช้รองรับการพัฒนา สู่คำถามสิทธิในเมืองที่เท่าเทียม*. เข้าถึงได้จาก: <https://prachatai.com/journal/2019/01/80466>.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2559). *ที่มาของชื่อ “นางเลิ้ง”*. เข้าถึงได้จาก: <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=5071>.
- สำนักงานผังเมืองกรุงเทพมหานคร และศูนย์ออกแบบและพัฒนาเมือง. (2562). *Bangkok 250*. เข้าถึงได้จาก: <http://bangkok250.org/strategy/>.
- สำนักงานจัดการสิ่งแวดล้อมธรรมชาติและศิลปกรรม. (2559). *คู่มือการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมประเภทย่านชุมชนเก่า*. เข้าถึงได้จาก: <http://www.onep.go.th/nced/wp-content/uploads/2016/09/คู่มือการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมประเภทย่านชุมชนเก่า.pdf>.
- สุภาภรณ์ จิตามณีโรจน์, ปิยะวดี อภิชาติบุตร และศรีศักร วัลลิโภดม. (2554). *ย่านเก่าในกรุงเทพมหานคร*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สุวรรณ แวवलอยงาม. (การสื่อสารส่วนบุคคล [สัมภาษณ์], 1 ตุลาคม 2563).
- Chapin, S.F. (1972). *Urban Land Use Planning*. 3rd ed. Urbana: University of Illinois Press.
- Leslie, R.M. (2005). *The oxford handbook of health, communication, behavior change and treatment adherence*. New York: Oxford university Press.
- Rapoport, A. (1990). *A Systems of Activities and Systems of Settings. Domestic Architecture and the Use of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thrift, N.J. (2003). *Cultural Bodies: Ethnography and Theory*. Oxford: Blackwell.